

60

PRACE OSW

OSW

BOLESNA ADAPTACJA

SPOŁECZNE SKUTKI KRYZYSU W ROSJI

Jan Strzelecki

PRACE OSW

NUMER 60
WARSZAWA
STYCZEŃ 2017

BOLESNA ADAPTACJA

SPOŁECZNE SKUTKI KRYZYSU W ROSJI

Jan Strzelecki

OSW |

CENTRE FOR EASTERN STUDIES

OŚRODEK STUDIÓW WSCHODNICH im. **Marka Karpia**

© Copyright by Ośrodek Studiów Wschodnich
im. Marka Karpia / Centre for Eastern Studies

REDAKCJA MERYTORYCZNA
Adam Eberhardt, Marek Menkiszak

REDAKCJA
Katarzyna Kazimierska

WSPÓŁPRACA
Małgorzata Zarębska, Anna Łabuszewska

OPRACOWANIE GRAFICZNE
PARA-BUCH

ZDJĘCIE NA OKŁADCE
Agencja Shutterstock

SKŁAD
GroupMedia

WYDAWCA
Ośrodek Studiów Wschodnich im. Marka Karpia
Centre for Eastern Studies

ul. Koszykowa 6a, Warszawa
Tel. + 48 /22/ 525 80 00
Fax: + 48 /22/ 525 80 40
osw.waw.pl

ISBN 978-83-62936-94-6

Spis treści

TEZY /5

WSTĘP /6

I. SYTUACJA MATERIALNA SPOŁECZEŃSTWA W CZASIE KRYZYSU /7

II. SPOŁECZEŃSTWO WOBEC KRYZYSU /12

III. SPOŁECZEŃSTWO WOBEC WŁADZY: POTENCJAŁ PROTESTÓW /16

IV. PROGNOZA /24

TEZY

- Rosyjska gospodarka znajduje się w kryzysie, który dla społeczeństwa okazał się najdotkliwszy od 2000 roku, kiedy Władimir Putin po raz pierwszy został prezydentem Federacji Rosyjskiej. Kryzys pogorszył sytuację materialną społeczeństwa przede wszystkim ze względu na wysoką inflację oraz długotrwały i głęboki spadek płac realnych, co przede wszystkim uderza w osoby ubogie i rodziny wielodzietne, a także w mieszkańców wielkich miast. Jednocześnie utrzymuje się niski poziom bezrobocia, ponieważ rosyjski rynek pracy dzięki swojej specyfice, polegającej na dużym udziale zatrudnienia nieformalnego oraz zatrudnienia w sektorze państwowym, jest w pewnej mierze izolowany od skutków kryzysu.
- Społeczeństwo wobec kryzysu przyjmuje postawę pasywnej adaptacji, koncentrując się na indywidualnych strategiach przetrwania. Dominującą strategią wszystkich klas społecznych jest poszukiwanie oszczędności poprzez ograniczenie wydatków i zmianę modelu konsumpcji. Dla niektórych grup społecznych sposobem na przetrwanie kryzysu jest także poszukiwanie dodatkowych źródeł zarobku w szarej strefie (tzw. gospodarka garażowa) oraz wykorzystywanie zgromadzonych we wcześniejszych latach oszczędności. Kryzys przyczynił się także do znacznego zmniejszenia imigracji zarobkowej do Rosji.
- Kryzys wpływa na pogorszenie nastrojów społecznych. Jednocześnie nie przekłada się ono na spadek deklarowanego przez obywateli poparcia dla prezydenta Władimira Putina ani nie manifestuje się masowymi wybuchami niezadowolenia. Protesty pojawiają się rzadko, mają zwykle charakter punktowy i są związane z konkretnymi postulatami. Protestujący unikają haseł politycznych, przez co demonstracje nie nabierają charakteru sprzeciwu wobec Kremla.
- Władze starają się minimalizować prawdopodobieństwo wybuchu protestów związanych z przedłużającym się kryzysem poprzez wysiłek na rzecz budowania wizerunku prezydenta Władimira Putina i utrzymywania wysokiego poziomu poparcia dla jego osoby, odsuwanie niepopularnych decyzji i przerzucanie odpowiedzialności za problemy na niższe szczeble władzy lub na wrogów zewnętrznych, a także poprzez zwiększenie represyjności systemu. Ograniczenia nakładane na funkcjonowanie niezależnych od władzy instytucji sprawiają, że nie ma obecnie liderów, którzy mogliby stać się wyrazicielami społecznego niezadowolenia.

WSTĘP

Kryzys gospodarczy w Rosji spowodowany jest przede wszystkim drastycznym spadkiem cen ropy naftowej na światowych rynkach, której eksport zapewniał ponad połowę wpływów budżetowych państwa. Powoduje on narastające negatywne konsekwencje dla społeczeństwa. Trwający obecnie kryzys wyróżnia się na tle recesji 1998 roku i lat 2008–2009 swoją długotrwałością (realne dochody ludności spadają trzeci rok z rzędu). Tak długotrwałe obniżenie poziomu życia zdarza się pierwszy raz, od kiedy Władimir Putin w 2000 roku objął fotel prezydencki. Niniejsza publikacja stanowi próbę opisu wymiarów kryzysu i jego społecznych skutków. W pierwszej kolejności omówione zostały kondycja rosyjskiego społeczeństwa w czasie kryzysu, konsekwencje recesji dla poziomu życia ludności w Rosji oraz strategie społeczeństwa w czasie kryzysu gospodarczego. Następnie przedstawiono analizę zmian nastrojów społecznych i ich wpływu na stabilność systemu politycznego w Rosji. Ostatnia część stanowi natomiast próbę odpowiedzi na pytanie o konsekwencje obecnego kryzysu.

I. SYTUACJA MATERIALNA SPOŁECZEŃSTWA W CZASIE KRYZYSU

Trwający kryzys gospodarczy powoduje negatywne konsekwencje dla zdecydowanej większości rosyjskiego społeczeństwa. W połowie 2016 roku aż 78% Rosjan deklарowało, że osobiście odczuło jego skutki¹. Pogorszenie sytuacji materialnej społeczeństwa odnotowano już w pierwszych miesiącach 2015 roku. Sytuację ludności pogorszyła przede wszystkim wysoka inflacja spowodowana w dużej mierze spadkiem wartości rosyjskiej waluty w wyniku obniżki cen ropy naftowej i sankcji wprowadzonych przez Zachód po aneksji Krymu i wywołaniu przez Rosję wojny w Donbasie (pomiędzy początkiem 2014 roku a początkiem 2015 nastąpił niemal 50-procentowy spadek kursu rubla względem dolara). Wysoki wzrost cen wynika także z embarga na import żywności z krajów Zachodu, które Rosja wprowadziła w sierpniu 2014 roku w odwecie za sankcje wobec niej. Embargo uderzyło jednak mocno przede wszystkim w rosyjską gospodarkę, uzależnioną w dużym stopniu od importu artykułów rolnych i spożywczych. Te czynniki sprawiły, że inflacja w 2014 roku wyniosła 11,4%, a w 2015 roku 12,9%, co stanowiło najwyższy wynik po 2008 roku.

Szybki wzrost cen rozpoczął się już w grudniu 2014 roku. Zdrożały przede wszystkim towary pierwszej potrzeby, takie jak żywność, której ceny w 2015 roku wzrosły średnio o ponad 20%, a w niektórych kategoriach towarów o ponad 40%. Silny wzrost cen dotyczył też artykułów gospodarstwa domowego, lekarstw, a także niektórych usług (zwłaszcza związanych z turystyką zagraniczną i mieszkalnictwem). Sprawilo to, że kryzys silniej uderzył w grupy o niskim poziomie dochodów, ponieważ koszty zakupu towarów i usług pierwszej potrzeby rosły szybciej niż ceny ogółu towarów. Mimo spadku tempa inflacji w 2016 roku, w społeczeństwie to właśnie poczucie inflacji jest najsilniej odczuwanym przejawem kryzysu. Wzrost cen i problemy z dostępnością towarów wraz z sytuacją na arenie międzynarodowej utrzymują się na czele prowadzonego przez Wszechrosyjskie Centrum Badania Opinii Publicznej (WCIOM) tzw. indeksu obaw, opisującego zjawiska, które najbardziej niepokoją Rosjan².

Wpływ kryzysu na rynek pracy jest ograniczony, a adaptacja do zmieniających warunków następuje dziś powoli – w odróżnieniu np. od kryzysu

¹ Затяжной спад в экономике. Что предпринимают потребители и бизнес в России?, PWC, 16.06.2016, <http://www.pwc.ru/ru/press-releases/2016/consumer-business-report.html>

² „Indeks obaw” Wszechrosyjskiego Centrum Badania Opinii Publicznej (WCIOM), http://wciom.ru/news/ratings/indeks_straxov/

2008–2009 – poprzez długotrwały spadek płac realnych i dochodów ludności. Stagnacja płac rozpoczęła się już w styczniu 2014 roku, a ich spadki w listopadzie 2014 roku. W ujęciu rocznym w 2015 roku spadek płac realnych wyniósł 9,5%, natomiast w okresie styczeń–sierpień 2016 roku – 0,3% w stosunku do analogicznego okresu 2015 roku³. Jednak w przeliczeniu na dolary płace Rosjan spadły o 40% – z 936 USD w 2013 roku do 558 USD w 2015, co uderza w rosyjską klasę średnią, która w większym stopniu niż inne grupy społeczne korzystała z dóbr i usług wytwarzanych za granicą. Tak duże i długotrwałe spadki płac nie dotyczyły rosyjskiego społeczeństwa od kryzysu 1998 roku. Ponadto oficjalne statystyki dotyczące płac uwzględniają jedynie duże i średnie przedsiębiorstwa, w których zatrudnionych jest ok. 46% pracujących. Zdaniem ekonomistów, w stanowiącej większość „nieobserwowanej” przez oficjalną statystykę części rynku pracy spadek płac realnych był nawet większy i wyniósł 10–15%.

Dochody realne Rosjan spadały wolniej od płac realnych, co było spowodowane m.in. wyprzedawaniem przez Rosjan oszczędności walutowych⁴ (w 2015 roku dochody realne obniżyły się o 6,3%, natomiast płace realne aż o 9,6%). Kryzys sprawia natomiast, że maleje udział zysków z przedsiębiorczości w dochodach ludności (pochodzących m.in. z drobnego handlu) – w 2015 roku był najniższy od czasu upadku Związku Radzieckiego i wyniósł 7,3%.

Bezrobocie mimo kryzysu pozostało na niemal niezmiennym poziomie i wynosiło 5,4% w październiku 2016 roku⁵. Przeszło czterokrotnie niższa była liczba bezrobotnych oficjalnie zarejestrowanych w rosyjskich urzędach pracy, co w dużej mierze jest wynikiem niechęci Rosjan do zgłaszania bezrobocia ze względu na niską efektywność publicznych służb zatrudnienia w Rosji. Przyczyny utrzymywania się niskiego poziomu bezrobocia w czasie kryzysu leżą jednak przede wszystkim w specyfice rosyjskiego rynku pracy. Po pierwsze, udział osób pracujących w szarej strefie w Rosji stale wzrasta od 2011 roku i wynosi obecnie ponad 18%⁶, czyli niemal 9 mln osób. Trwający kryzys gospodarczy nie zahamował tendencji wzrostowej nieformalnego zatrudnienia.

³ Dane Banku Centralnego na temat dynamiki płac, http://www.gks.ru/bgd/free/BO0_24/Is-sWWW.exe/Stg/d000/i000050r.htm

⁴ Wpływy ze sprzedaży oszczędności walutowych są zaliczane przez oficjalną statystykę do dochodów.

⁵ Dane Rosstatu według metodologii Międzynarodowej Organizacji Pracy.

⁶ Ежемесячный мониторинг социально-экономического положения и самочувствия населения 2015 г. – март 2016, red. Т.М. Малева, kwiecień 2016, <http://www.ranepa.ru/images/docs/monitoring/ek-monitoring/monitoring-march-2016.pdf>

Wedle szacunków zespołu Wyższej Szkoły Ekonomii średni udział wynagrodzeń niezarejestrowanych w płacach wynosi ok. 1/4, co powoduje ogromne straty dla budżetu państwa. Szara strefa stanowi jednak także swego rodzaju bufor chroniący przed skutkami kryzysu ze względu na możliwość znalezienia w niej dodatkowego zatrudnienia.

Po drugie, utrzymywanie niewielkiego bezrobocia jest także możliwe dzięki wzrostowi zatrudnienia w niepełnym wymiarze i obniżaniu płac w wielu sektorach gospodarki. W reakcji na kryzys dochodzi do obniżek płac lub obniżania wymiaru pracy. W czasie kryzysu zaczęły powoli rosnać zaległości pracodawców w wypłacie wynagrodzeń, ale ich skala wciąż jest o wiele niższa niż w latach dziewięćdziesiątych ubiegłego wieku. Wedle szacunków Wyższej Szkoły Ekonomii obniżką płac w I kwartale 2016 roku było dotkniętych 24% rodzin w Rosji, opóźnieniem w wypłatach 19%, a skierowaniem na bezpłatny urlop, zwolnieniem lub zmniejszeniem wymiaru pracy 9% rodzin⁷. Wysokie koszty związane ze zwalnianiem pracowników sprawiają, że pracodawcy wolą często utrzymywać zatrudnienie niezależnie od zmniejszonego zapotrzebowania na siłę roboczą.

Spadek płac realnych i wzrost cen w czasie kryzysu spowodowały zwiększenie liczby osób dotkniętych biedą i ubóstwem o 3,1 mln osób w 2015 roku⁸. Wedle szacunków rosyjskiej agencji statystycznej Rosstat, w 2015 roku 13,3% rosyjskiego społeczeństwa żyło poniżej granicy minimum socjalnego⁹. Jest to wynik najgorszy od 2008 roku, ale nie najgorszy w najnowszej historii Rosji, gdyż jeszcze w 1999 roku według oficjalnych danych poniżej tej granicy znajdowało się 28,4% społeczeństwa. Do grup szczególnie narażonych na negatywne skutki kryzysu badacze zaliczają przede wszystkim osoby wychowujące dzieci (przeszło 21% z nich w 2015 roku cierpiało ubóstwo¹⁰) i osoby o niskich dochodach¹¹. O pogorszeniu sytuacji materialnej społeczeństwa świadczy także większy odsetek negatywnych ocen położenia finansowego respondentów. Grupa, którą należy zaliczyć do biednych i skrajnie biednych ze względu na subiektywne odczucia deklarowane w sondażach, w 2015 roku zwiększyła

⁷ Мониторинг социально-экономического положения и самочувствия населения. Май 2016, ред. Л. Овчарова, 2016, goo.gl/aCy6L5

⁸ Человеческий капитал как фактор социально-экономического развития, ред. Я. Кузьминов, Л. Овчарова, Л. Якобсон, Москва 2016, goo.gl/LciPvo

⁹ Dane Rosstatu, http://www.gks.ru/wps/wcm/connect/rosstat_main/rosstat/ru/statistics/population/level/#

¹⁰ Человеческий капитал как фактор..., *op. cit.*

¹¹ Население России в 2016 году: доходы, расходы и социальное самочувствие. Мониторинг НИУ ВШЭ, ред. Л. Овчарова, goo.gl/jZIUEc

się niemal dwukrotnie¹². Natomiast od końca 2015 roku do sierpnia 2016 roku liczba osób, które deklarują, że nie wystarcza im środków na zakup jedzenia, oraz osób, których nie stać na zakup ubrania, pozostaje na zbliżonym poziomie i wynosi łącznie ok. 40%¹³. Przynależność do tej grupy deklarowały przede wszystkim rodziny z dziećmi, mieszkańcy wsi, osoby bez wyższego wykształcenia, emeryci i osoby prowadzące jednoosobowe gospodarstwa domowe.

Společne skutki kryzysu są bardzo zróżnicowane regionalnie, co jest spowodowane m.in. malejącymi transferami środków z budżetu federalnego do budżetów regionalnych (podczas gdy w czasie kryzysu 2009 roku transfery do regionów wzrosły średnio o ok. 1/3, w 2015 roku zmalały o 3%, a w pierwszym półroczu 2016 roku o kolejne 12%). Odbija się to w znacznej mierze na wydatkach przeznaczanych przez władze na szeroko rozumianą politykę społeczną, która stanowi gros wydatków niemal wszystkich jednostek terytorialnych. W zdecydowanej większości regionów Federacji Rosyjskiej w 2015 roku ograniczono wydatki na mieszkalnictwo, kulturę i edukację, co odbija się negatywnie na ich jakości. Wedle ocen Komitetu Inicjatyw Obywatelskich, którym kieruje bliski Kremlowi ekonomista Aleksiej Kudrin, do obszarów z najgorszą sytuacją gospodarczą w czasie obecnego kryzysu zaliczyć można Moskwę, republiki Mordowia i Mari El oraz obwody: kemerowski, kurgański, nowosybirski, niżnonowogrodzki, penzeński, pskowski, samarski, swierdłowski oraz Żydowski Obwód Autonomiczny¹⁴. Stosunkowo silnie kryzys uderzył w regiony, w których znajdują się duże zakłady przemysłu motoryzacyjnego i maszynowego, a zwłaszcza w miasta przemysłowe, w tym w tzw. monomiasta (miasta, które powstały wokół jednego zakładu przemysłowego). Wedle szacunków Federalnej Służby Ochrony 60% mieszkańców tzw. monomiast określa sytuację w miejscu zamieszkania jako „trudną do wytrzymania” lub „nieznośną”¹⁵. Silne uzależnienie mieszkańców od jednego dominującego zakładu przemysłowego sprawia jednak, że nastroje te rzadko znajdują wyraz w akcjach masowego protestu. Kryzys w mniejszym stopniu dotknął natomiast regiony związane z takimi gałęziami gospodarki, jak: rolnictwo, przemysł wydobywczy i sektor zbrojeniowy.

¹² Osoby, które zadeklarowały, że nie stać ich na zaspokojenie podstawowych potrzeb związanych z wyżywieniem lub zakupem odzieży.

¹³ Население России в 2016 году..., *op. cit.*

¹⁴ <https://komitetgi.ru/projects/2901/>

¹⁵ FSO to służba specjalna odpowiadająca za ochronę najwyższych urzędników państwowych, która opracowuje także materiały analityczne dotyczące sytuacji w regionach, zob. <http://rusrand.ru/response/opros-ot-fso-v-monogorodah-usilivajutsja-depressivnye-nastroenija>

Trwający kryzys ekonomiczny pogorszył położenie wszystkich klas społecznych, a dla wielu grup oznacza trwałą degradację w wyniku inflacji i niższych zarobków. Mimo że nie nastąpił dotąd znaczący wzrost nierówności społecznych, kryzys powoduje ograniczenia w dostępie do dóbr i usług dotychczasowej jakości (m.in. niezbędnych usług medycznych i lekarstw czy edukacji), co uderza przede wszystkim w niższe klasy społeczne.

II. SPOŁECZEŃSTWO WOBEC KRYZYSU

Rosjanie mają świadomość pogarszającej się sytuacji gospodarczej. Wedle badań Centrum im. Jurija Lewady aż 80% społeczeństwa w sierpniu 2016 roku zgadzało się ze stwierdzeniem, że w Rosji trwa kryzys gospodarczy¹⁶. Wraz z upływem czasu zmieniała się percepcja trwającego kryzysu. Początkowe przewidywania społeczeństwa dotyczące jego tymczasowości, podtrzymywane optymistycznymi komunikatami władz, ustępują przekonaniu o jego długotrwałym charakterze¹⁷. Odsetek osób, które pesymistycznie oceniają perspektywę rozwoju sytuacji gospodarczej, wynosi ok. 50%. Kryzys wywołuje wśród Rosjan przede wszystkim obawy związane z możliwym dalszym znacznym wzrostem cen i utratą oszczędności, a w zdecydowanie mniejszym stopniu lęk przed utratą pracy i dochodów (wysoki jest jednak poziom obaw przed utratą dochodów wśród przedsiębiorców). Jednocześnie traumatyczne dla społeczeństwa doświadczenia kryzysu lat dziewięćdziesiątych i powszechnego wstrzymywania wypłat sprawiają, że Rosjanie obawiają się pojawienia się zaległości płacowych, a wśród ludzi dominuje przekonanie o powszechnym charakterze naruszeń prawa (według badań Instytutu Socjologii Rosyjskiej Akademii Nauk w październiku 2015 roku jedynie 8% Rosjan było przekonanych, że praca jest przestrzegana¹⁸).

Mimo że spadek PKB w czasie obecnego kryzysu jest mniejszy niż w 2009 roku (ok. -4% w 2015 roku w porównaniu z -7,8% w 2009), to ze względu na swoją długotrwałość silniej wpływa on na zmianę zachowań ekonomicznych społeczeństwa. Zwłaszcza w początkowej fazie kryzysu wiele gospodarstw domowych decydowało się na wyprzedawanie oszczędności walutowych. **Podstawową strategią przeczekań kryzysu jest jednak ograniczanie wydatków poprzez: kupowanie tańszych produktów i towarów, rezygnację z zakupu niektórych dóbr.** W wyniku obecnego kryzysu Rosjanie po raz pierwszy od 2008 roku zaczęli wydawać średnio ponad 50% budżetów gospodarstw

¹⁶ Sondaż Centrum im. Jurija Lewady na temat postrzegania kryzysu, 26.09.2016, <http://www.levada.ru/2016/09/26/krizis-i-ozhidaniya-uvolnenij/>

¹⁷ Według danych Centrum Lewady w grudniu 2014 roku 31% badanych uważało, że kryzys potrwa nie więcej niż 1,5 roku, a 23% badanych stwierdziło, że 2 lata lub więcej. W grudniu 2015 roku 37% badanych uznało, że kryzys będzie trwał nie więcej niż 1,5 roku, a 44% stwierdziło, że 2 lata lub więcej, <http://www.levada.ru/2016/02/12/monitoring-vospriyatiya-ekonomicheskoy-situatsii-v-strane-dekabr-2015-yanvar-2016/>. Sondaż przeprowadzony przez PWC pokazał jeszcze bardziej pesymistyczne opinie Rosjan o perspektywie wyjścia z kryzysu, zob. <http://www.pwc.ru/ru/press-releases/2016/consumer-business-report.html>

¹⁸ Н. Тихонова, Стратификация в России: специфика модели и вектор изменений, goo.gl/XbZyxt

domowych na jedzenie, papierosy i alkohol¹⁹, co było związane z jednej strony ze wzrostem cen żywności, a z drugiej – z ograniczeniem wydatków na inne dobra i na usługi. Ekonomisci wskazują, że ludzie decydują się na przyjęcie strategii nakierowanej na „przeżycie”, zmniejszając wydatki. Ograniczane są wydatki na rozrywkę (m.in. na kulturę i podróżowanie), co w badaniach deklaruje 48% rodzin. 45% przyznało, że stara się ograniczać wydatki na ubrania i obuwie, a 45% oszczędza na żywności.

W czasie kryzysu wyraźne jest jednak poszukiwanie nie tylko oszczędności, ale także dodatkowych źródeł zarobków. Według szacunków Wyższej Szkoły Ekonomii 8,3% Rosjan poszukuje dodatkowego miejsca pracy, ale rynek pracy ma ograniczone zdolności absorpcji, wobec czego odsetek osób mających dodatkowe źródło utrzymania nie zmienił się w wyniku kryzysu. **Wzrasta natomiast zatrudnienie nieformalne, które jest przejawem zjawiska nazywanego w Rosji „garażową gospodarką”**. Terminem tym nazywana jest nieformalna działalność małych (często jednoosobowych) zakładów zajmujących się drobną wytwórczością i usługami (np. taksówkarze i usługi motoryzacyjne). Wzrost cen wpłynął także na zwiększenie wykorzystania przez ludność przydomowych ogródków, które Rosjanie zwłaszcza na prowincji uprawiają na własny użytek. Większe wykorzystanie ogródków tylko w okresie od lutego do kwietnia 2016 roku zadeklarowało 15% badanych przez Wyższą Szkołę Ekonomii²⁰. Niezwykle trudno ocenić skalę „garażowej gospodarki”, zwłaszcza że jest ona zróżnicowana regionalnie. Wedle niektórych badań daje ona pracę aż 1/3 ludności w wieku produkcyjnym. Nieformalna przedsiębiorczość oraz wykorzystywanie przydomowych gospodarstw i ogródków działkowych przez osoby mniej zamożne stały się sposobem na przeżycie i ucieczką od skrajnej biedy. Podobne znaczenie dla łagodzenia skutków kryzysu ma tradycyjnie silna w rosyjskim społeczeństwie solidarność międzypokoleniowa, która w czasie kryzysu przejawia się wzmocnieniem wzajemnego wsparcia w rodzinach.

Dla osób dobrze wykształconych i posiadających kapitał kulturowy kryzys gospodarczy w połączeniu z rosnącą represyjnością systemu powoduje ograniczenie dostępności ścieżek kariery. Powoduje to **nasilenie się zjawiska**

¹⁹ Dla porównania w Polsce te kategorie obejmują ok. 25% budżetów gospodarstw domowych, w USA ok. 10%. Por. Н. Райбман, Впервые за восемь лет расходы россиян на еду превысили остальные расходы, 19.04.2016, <http://www.vedomosti.ru/economics/article-s/2016/04/19/638228-rashodi-edu>

²⁰ С. Салтанова, Как россияне борются с кризисом, <https://iq.hse.ru/news/185897751.html>

„drenażu mózgów” - wyjazdu osób dobrze wykształconych z Rosji do krajów rozwiniętych. Zjawisko w liczbach bezwzględnych nie dotyczy dużej grupy ludzi i jest niezwykle trudne do uchwycenia, ponieważ większość osób nie rejestruje w Rosji swojego wyjazdu. Dostępne dane Eurostatu za 2014 rok pokazują jednak znaczący wzrost odsetka Rosjan, którym po raz pierwszy przyznano prawo stałego pobytu w krajach UE²¹. W 2014 roku było ich ponad 22% więcej niż w 2009 roku. Skala odpływu wykwalifikowanej siły roboczej jest co prawda mniejsza niż na początku lat dziewięćdziesiątych, ale będzie stanowić w przyszłości poważny problem rozwojowy dla Rosji.

Jednocześnie **w związku z kryzysem gospodarczym i spadkiem wartości rosyjskiej waluty wyraźna jest tendencja zmniejszenia się imigracji zarobkowej do Rosji**, co stanowi swego rodzaju bufor ograniczający negatywne skutki kryzysu na rynku pracy dla społeczeństwa rosyjskiego. Wprowadzone na początku 2015 roku zaostrożenie przepisów dotyczących podejmowania pracy w Federacji Rosyjskiej oraz pogorszenie się warunków na rosyjskim rynku pracy, który dotąd absorbował emigrantów zarobkowych z byłych republik radzieckich, doprowadziło do wyjazdu wielu migrantów. Według oficjalnych danych Federalnej Służby Migracyjnej liczba imigrantów w Rosji spadła o ok. 10% w 2015 roku, natomiast dane Centralnego Banku Rosji pokazują, że przekazy pieniężne z Rosji do krajów WNP zmalały o ponad połowę²². Rosyjski rynek pracy jest jednak w pewnym stopniu uzależniony od napływowej siły roboczej, która obsadza mniej atrakcyjne dla etnicznych Rosjan stanowiska (zwłaszcza w sektorze niskopłatnych usług) i dlatego dane za 2016 rok pokazują już pewne odwrócenie tendencji i zwiększenie imigracji zarobkowej do Rosji.

Poszukiwanie oszczędności i związane z nim obniżenie poziomu życia jest w rosyjskim społeczeństwie dominującą strategią przetrwania kryzysu. Badania Centrum im. Jurija Lewady pokazują, że 58% Rosjan opisuje swoją sytuację materialną prostym zdaniem; „ciężko jest żyć, ale można wytrzymać”. **Docho-
dzi zatem do zmiany modelu funkcjonowania rosyjskiego społeczeństwa
w czasie kryzysu: od społeczeństwa konsumpcyjnego do „społeczeń-
stwa niedoboru”, które charakteryzuje się koncentracją na fizycznym**

²¹ Dane Eurostatu, http://ec.europa.eu/eurostat/statistics-explained/index.php/Residence_permits_statistics#Source_data_for_tables_and_figures_.28MS_Excel.29

²² Dane Centralnego Banku Rosji, http://www.cbr.ru/statistics/?Prtid=svs&ch=TGO_sp_post#CheckedItem

przeżyciu w warunkach deficytów²³. Ta mająca swoje głębokie historyczne korzenie postawa cierpliwego przeczekiwania trudności sprawia, że zejście ze ścieżki wzrostu dobrobytu zdaje się nie zagrażać obecnej władzy.

²³ Л. Гудков, Мечты о прошлом. Почему кризисы приводят к реанимации советских представлений, *Republic*, 14.08.2016, <https://slon.ru/posts/66665>

III. SPOŁECZEŃSTWO WOBEC WŁADZY: POTENCJAŁ PROTESTÓW

Kryzys ekonomiczny stanowi zerwanie swoistej umowy społecznej, na której ufundowana była wcześniej „epoka” Putina. W zamian za rosnący dobrobyt i względną stabilność odróżniającą ją od burzliwych lat dziewięćdziesiątych władza otrzymywała społeczne poparcie i wycofanie się społeczeństwa z kontroli na procesami politycznymi. Mimo to dzisiejszy kryzys ekonomiczny w niewielkim stopniu odbija się na stosunku Rosjan do władzy. **Obniżające się oceny sytuacji ekonomicznej i towarzyszące im zmniejszające się oczekiwania dotyczące sytuacji materialnej jedynie w niewielkim stopniu oddziałują na poziom poparcia dla władz. Ponadto spadki poparcia nie dotyczą prezydenta Władimira Putina.** Szereg czynników zmniejsza prawdopodobieństwo przekształcenia się obecnego w społeczeństwie poczucia deprywacji w działania społeczne niekorzystne z punktu widzenia władz, jak protesty, znaczny wzrost poparcia dla opozycji czy otwarta krytyka władz. Są to przede wszystkim: stosunkowo duża zależność Rosjan od państwa, brak poczucia istnienia alternatywy dla obecnych władz i stosunkowo słaby pomostowy kapitał społeczny (normy współpracy i sieci powiązań pomiędzy osobami z różnych grup społecznych), który przejawia się w niskim poziomie zaufania do osób spoza najbliższego otoczenia i niewielkiej samoorganizacji społeczeństwa.

Wiele wskazuje, że w czasie kryzysu liczba protestów jednak rośnie. Głównymi przyczynami, mobilizującymi ludzi do wystąpień, były naruszenia praw pracowniczych²⁴, utrudnienia w dostępie do usług, jakie pojawiały się w wyniku oszczędności władz (np. zmniejszenie liczby szpitali, zamykanie małych szkół, likwidacja etatów lekarzy szkolnych), oraz podwyższanie różnego rodzaju danin publicznych (np. regulowanych czynszów). Niezwykle rzadko jednak protesty mają zasięg ponadlokalny. Pojawiające się wystąpienia nie mają zwykle charakteru politycznego, są rozproszone i niezogniskowane wokół wspólnych problemów. Nielicznymi wyjątkami od tej reguły były na przykład wystąpienia, które rozprzestrzeniły się na stolicy większości rosyjskich regionów: protest pracowników pogotowia

²⁴ W ocenie niezależnego Centrum Praw Socjalnych i Pracowniczych w Rosji liczba protestów pracowników uległa wyraźnemu zwiększeniu w 2015 roku (o niemal 40%), a trend wzrostowy utrzymał się także w niektórych miesiącach 2016 roku. Najważniejsze problemy, które skłaniały pracowników do protestów, to zaległości w wypłatach, polityka kierownictwa (np. restrukturyzacja zakładów) oraz zwolnienia, <http://trudprava.ru/news/protestnews/1589>

w końcu 2014 roku oraz protest kierowców ciężarówek przeciwko wprowadzeniu opłat za przejazdy, który rozpoczął się w listopadzie 2015 roku (zob. poniżej). W społecznym odczuciu prawdopodobieństwo protestów jest niewielkie. Potwierdzają to badania sondażowe – w grudniu 2015 roku 21% badanych przez Centrum im. Jurija Lewady oczekiwało protestów o podłożu ekonomicznym, podczas gdy w czasie kryzysu 1998–1999 protestów spodziewało się aż 48% Rosjan. Znacząco niższa jest także gotowość wzięcia udziału w protestach – w grudniu gotowość udziału w akcji z żądaniami ekonomicznymi deklarowało 13% badanych (w 1998 roku aż 33% badanych)²⁵.

Anatomia strajku – system „Platon”

Stosowane przez władzę mechanizmy kontroli społeczeństwa i odwracania jego uwagi od problemów bytowych niekiedy zawodzą. Późną jesienią 2015 roku w kilku regionach Rosji wybuchły protesty kierowców ciężarówek przeciwko wprowadzeniu systemu „Platon” służącego pobieraniu opłat za przejazdy drogami krajowymi. Zdaniem kierowców opłaty za przejazd drogami federalnymi były tak wysokie, że czyniły ich działalność nieopłacalną. Gniew protestujących potęgował fakt, że zyski z systemu poboru opłat czerpie przede wszystkim obsługująca go firma braci Rotenbergów – przyjaciół Władimira Putina. Wkrótce demonstracje rozprzestrzeniły się na cały kraj, stając się jednymi z największych protestów o podłożu ekonomicznym w ostatnich latach (protesty objęły swoim zasięgiem 24 z wszystkich 83 regionów²⁶). Protest kierowców spotkał się także z poparciem ze strony społeczeństwa. Wedle szacunków Centrum Lewady aprobatę dla działań kierowców w grudniu 2015 roku deklarowało 63% Rosjan i aż 72% moskwian²⁷.

Kierowcy wykorzystali wiele form protestu (blokady dróg, demonstracje, powolne przejazdy przez miasta, petycje itd.), co utrudniło władzom przeciwdziałanie. Duża skala protestów była możliwa jednak przede wszystkim ze względu na sieciową formę mobilizacji kierowców. Dochody kierowców ciężarówek, prowadzących zwykle samodzielną działalność gospodarczą,

²⁵ Д. Волков, Кризис в умах: стоит ли ждать массовых протестов, *Forbes*, 18.02.2016, <http://www.forbes.ru/mneniya-column/protesty/313135-krizis-v-umakh-stoit-li-zhdat-massovykh-protestov>

²⁶ Nie uwzględniono Krymu i Sewastopola.

²⁷ Sondaż Centrum im. Jurija Lewady dotyczący protestów kierowców ciężarówek, <http://www.levada.ru/2015/12/30/protesty-dalnobojshevikov-i-gotovnost-protestovat-sredi-naseleniya/>

wyraźnie obniżyły się w czasie kryzysu. W obliczu potencjalnej utraty źródeł utrzymania okazali się oni grupą zdeterminowaną i niezależną. Skala wystąpień zaskoczyła władze, które początkowo wstrzymywały się z reakcją, co dodatkowo sprzyjało pojawianiu się nowych ognisk protestu. Kierowcy dość szybko postanowili skierować swoje postulaty bezpośrednio do prezydenta, co utrudniło Kremlowi zastosowanie sprawdzonego mechanizmu przerzucenia odpowiedzialności na poziom regionów, ale jednocześnie umożliwiło Putinowi odegranie roli „dobrego cara”, który reaguje na potrzeby społeczeństwa.

Pomimo dużej skali protestu przeciw systemowi „Platon” Kreml zdecydował o wprowadzeniu jedynie niewielkich obniżek obciążeń kierowców, nie rezygnując przy tym z samego systemu. Władze przyznały kierowcom ciężarówek prawo odliczenia od podatku transportowego opłat ponoszonych w ramach systemu „Platon” oraz zredukowały kary za nieuiszczanie opłat. Rozwiązanie w pewnym stopniu zmniejszyło obciążenia kierowców, co pozwoliło wyciszyć protesty. Koszty odliczeń obciążają budżety regionów, które otrzymywały wcześniej dochody płynące z podatku transportowego. Reakcja władz świadczy także, że interesy najbliższego grona przyjaciół Władimira Putina znajdują się pod ścisłą ochroną.

Czynnikiem, który zmniejsza prawdopodobieństwo protestów, jest niechęć społeczeństwa do politycznego zaangażowania. W warunkach rosnącej represyjności systemu powstrzymanie się od protestów uznawane jest za racjonalną strategię. Wśród społeczeństwa dominuje postawa, którą rosyjski socjolog Lew Gudkow nazwał „inercją pasywnej adaptacji”²⁸ – reakcją na działania władz i pogorszenie się warunków bytowych nie jest sprzeciw, ale dostosowanie się do coraz trudniejszego położenia materialnego. Tego rodzaju pogłębiająca się apatia z jednej strony oznacza akceptację przez Rosjan agresywnej polityki Kremla na arenie międzynarodowej i pogodzenie się z represyjnością w polityce wewnętrznej, a z drugiej – malejącą gotowość do aktywnego popierania polityki władz. Nawet w środowiskach krytycznych wobec Kremla brak jest wiary w systemową zmianę w Rosji.

Antysystemowe nastroje i działania są ponadto osłabiane przez dużą etatyzację, która skutecznie ogranicza jawne przejawy sprzeciwu.

²⁸ Л. Гудков, Инерция пассивной адаптации, http://carnegieendowment.org/files/ProetContra_51_20-42_all.pdf

W czasach rządów Władimira Putina udział sektora publicznego w gospodarce²⁹ przyniósł zatrudnionym w nim grupom społecznym relatywny dobrobyt³⁰. Poprawa sytuacji materialnej spowodowała jednak przede wszystkim zmianę wzorców konsumpcji, a nie przemianę systemu wartości czy modelu partycypacji obywatelskiej. W realiach rosyjskich klasa średnia, która niekiedy opisywana jest jako potencjalna siła dążąca do demokratyzacji, nie formułuje postulatów zmiany systemowej. Składa się ona przede wszystkim z pracowników sektora budżetowego³¹. Klasa średnia rekrutuje się w dużej mierze spośród grup, które po okresie wyraźnego pogorszenia sytuacji materialnej w latach dziewięćdziesiątych poprawiły swój status ekonomiczny za czasów prezydentury Putina. Klasa średnia *en masse* jest zainteresowana stabilnością i jednocześnie cechuje ją duża zdolność przystosowywania się do pogarszających się warunków. Mimo że reprezentanci tej klasy deklarują często w sondażach zaniepokojenie sytuacją w kraju, obawiają się jednocześnie destabilizacji i dlatego traktują obecne władze jako najlepszy z możliwych wariantów. Protesty w 2011 i 2012 roku na tym tle były odstępstwem od reguły i stanowiły krótkotrwały okres wzrostu politycznej aktywności, wynikający przede wszystkim ze społecznego niezadowolenia związanego z niezaspokojeniem nadziei rozbudzonych wśród części klasy średniej podczas prezydentury Dmitrija Miedwiediewa. Fiasko ówczesnych wystąpień wywołało trwające do dziś zniechęcenie wobec tego rodzaju zaangażowania. **Obecny kryzys gospodarczy, który poważnie uderzył w bytowe podstawy najaktywniejszych politycznie segmentów wielkowiejskiej klasy średniej, oraz narastające po protestach 2011–2012 roku represje zmniejszyły znacząco potencjał politycznego zaangażowania tej grupy.**

Mimo braku wyraźnych oznak powstawania ruchu protestu władze obawiają się konsekwencji pogorszenia sytuacji materialnej społeczeństwa i podejmują działania prewencyjne dla zapobieżenia artykułowaniu niezadowolenia społecznego. Nawet efemeryczne wystąpienia socjalne budziły niepokój w elitach

²⁹ Udział państwa w gospodarce szacowany był w roku 2005 na 35%, a w roku 2015 – na 70%, <http://www.rbc.ru/economics/29/09/2016/57ecd5429a794730e1479fac>. Według danych prof. Natalii Zubarewicz obecnie 27% siły roboczej zatrudnionych jest w sektorze budżetowym.

³⁰ А. Соколов, И. Терентьев, Исследование РБК: сколько в России чиновников и много ли они зарабатывают, РБК, 15.10.2014, <http://www.rbc.ru/economics/15/10/2014/543cfe56cb20f8c4e0b98f2>

³¹ Według szacunków socjolog Natalii Tichonowej z Rosyjskiej Akademii Nauk niemal połowa rosyjskiej klasy średniej pracuje w sektorze państwowym. Szersza charakterystyka rosyjskiej klasy średniej zob. Н. Никс, Средний класс в современной России: 10 лет спустя, <https://www.hse.ru/pubs/share/direct/document/172441014>

w kontekście wyborów parlamentarnych, które odbyły się we wrześniu 2016 roku, i zaplanowanych na marzec 2018 roku wyborów prezydenckich. **Taktyka władz mająca minimalizować prawdopodobieństwo protestów w związku z przedłużającym się kryzysem polega przede wszystkim na: zwiększaniu represyjności systemu, utrzymaniu dużej zależności obywateli od państwa oraz chronieniu autorytetu prezydenta i jednocześnie przrzucaniu odpowiedzialności na niższe szczeble władzy.**

Kreml zdołał wypracować techniki pozwalające sprawnie manipulować opinią społeczną i programować ją w zależności od potrzeb. Większość rosyjskich środków masowego przekazu jest kontrolowana przez państwo albo należy do lojalnych wobec władz oligarchów. Są one narzędziami realizacji polityki informacyjnej Kremla i programowania nastrojów społecznych. Sprawnie funkcjonująca maszyna propagandowa pozwala na utrzymanie wysokich notowań poparcia dla polityki Kremla. Aneksja Krymu i uruchomienie kampanii dezinformacyjnej w związku z konfliktem na Ukrainie pozwoliły w ciągu roku podnieść poparcie dla działalności prezydenta Putina z 61% w listopadzie 2013 roku do 88% w październiku 2014 roku³². Mimo delikatnej tendencji spadkowej tzw. efekt Krymu i podtrzymywanie maszyny propagandowej w związku z konfliktem na Ukrainie i interwencją w Syrii pozwoliły do dziś utrzymać poparcie dla działań prezydenta (tzw. rating Putina) na poziomie powyżej 80%. Jest to wynik niezwykle wysoki, mimo że wskaźnik ten należy raczej uznać za próbierz pewnych tendencji ze względu na ograniczenia metodologiczne. Przy analizie danych ilościowych na temat rosyjskiego społeczeństwa należy przede wszystkim uwzględnić błąd związany z: obawą respondentów przed udzielaniem szczerych odpowiedzi³³, brakiem tradycji demokratycznych, relatywnie wysokim odsetkiem osób odmawiających udziału w badaniach w niektórych grupach społecznych oraz ograniczonym dostępem respondentów do niezależnych źródeł informacji. Dopiero uwzględnienie rosyjskiego kontekstu, w którym poparcie dla danej instytucji często utożsamiane jest przez badanych z uznaniem jej za liczącą się w systemie, pozwala na głębszą interpretację wyników badań sondażowych.

³² Dane Centrum im. Jurija Lewady dotyczące poparcia dla organów władzy: <http://www.levada.ru/indikatory/odobrenie-organov-vlasti/>

³³ W sondażu przeprowadzonym na temat obaw przed udzielaniem szczerych odpowiedzi ok. 50% respondentów twierdzi, że Rosjanie niechętnie wypowiadają swoje opinie w sondażach, a ok. 25% badanych przyznało, że osobiście boi się udzielać odpowiedzi, <http://www.levada.ru/2016/01/22/strah-vyskazat-svoe-mnenie/>

Utrzymanie wysokiego poparcia dla prezydenta Putina staje się nadrzędnym celem Kremla, a wyniki kolejnych sondaży służą do legitymizacji wszystkich działań władz. Prezydent cieszy się swojego rodzaju immunitetem i odgrywa rolę arbitra dyscyplinującego inne organy władzy. Rytuałem, w którym najpełniej widoczna jest ta strategia, jest coroczna, starannie reżyserowana, kilkugodzinna telekonferencja prezydenta z narodem, podczas której Putin rozwiązuje problemy obywateli: od kwestii międzynarodowych, poprzez korupcję, aż po dziury w drogach. Popularność Putina zbudowana jest w dużym stopniu na jego wizerunku energicznego, twardego przywódcy, który nie obawia się konfrontacji z innymi państwami. Autorytet prezydenta w dużej mierze zapewnia stabilność systemu i sprawia, że wzrastające nieznacznie od końca 2015 roku niezadowolenie społeczne nie przeradza się w protesty lub wzrost popularności opozycji.

Taktyką pozwalającą utrzymać wysoką popularność prezydenta jest także przerzucanie w sytuacjach kryzysowych odpowiedzialności na poziom regionalny lub na przedstawicieli rządu, a za ogólne pogorszenie sytuacji gospodarczej – na inne kraje i sytuację międzynarodową.

Dominujący w bliskich Kremlowi mediach przekaz wskazuje jako przyczyny kryzysu gospodarczego przede wszystkim wrogie działania innych państw i spadające ceny ropy naftowej. Oba te czynniki przedstawiane są jako niezależne od działań Kremla i w związku z tym nie obciążają władzy odpowiedzialnością za pogarszający się poziom życia. Niepopularne decyzje podejmowane są natomiast formalnie przez rząd, który cieszy się wśród Rosjan zdecydowanie mniejszym poparciem niż prezydent. W przypadku pojawienia się protestów przeciwko wprowadzeniu systemu opłat za przejazd ciężarówek drogami federalnymi czy wystąpień pracowników służby zdrowia, a także częstszych lokalnych demonstracji władze nie decydują się na daleko idące ustępstwa wobec społeczeństwa w obawie przed okazaniem słabości. Decyzje są zwykle odraczane lub następuje jedynie ich nieznaczna korekta. Jednocześnie w przypadku pojawienia się protestów, które z punktu widzenia Kremla przyjmują niepokojące rozmiary, najczęściej rolę „kozła ofiarnego” odgrywają władze regionalne lub członkowie rządu, co wpłynęło na obniżenie się ich notowań wśród społeczeństwa³⁴. Strategia przerzucania kosztów i odpowiedzialności za łagodzenie skutków kryzysu sprawiła, że pomimo zmniejszenia się wpływów do budżetów regionów ich wydatki na

³⁴ Dane Centrum im. Jurija Lewady dotyczące poparcia dla organów władzy: <http://www.levada.ru/indikatory/odobrenie-organov-vlasti/>

sferę socjalną (przede wszystkim zasiłki) wzrosły o 5–8%³⁵, przy jednoczesnym wzroście deficytu regionów.

Pojedyncze protesty organizowane przez zdeterminowane w obliczu zagrożenia grupy mogą osiągnąć dużą skalę, co pokazał protest kierowców ciężarówek. Nawet przy stosunkowo dużej desperacji strajkujący unikają jednak podejmowania haseł *stricte* politycznych. Przyjmują strategię odwołania się do autorytetu prezydenta, co pośrednio go umacnia. Pozwala to utrzymać notowania prezydenta Putina na wysokim poziomie, mimo że jednocześnie większość Rosjan deklaruje, iż rosyjskie władze nie wypełniają swoich obowiązków wobec społeczeństwa.

Władze koncentrują się na tym, żeby nie dopuścić do pojawienia się choćby ryzyka wybuchu protestów. W tym celu zwiększają represyjność systemu oraz utrudniają przeprowadzanie legalnych demonstracji. Wyrazem zwiększenia represyjności były kilkuletnie kary pozbawienia wolności dla uczestników dużych demonstracji antyputinowskich na placu Błotnym w maju 2012 roku, a o jej stałym wzroście świadczy na przykład coraz większa liczba wyroków pozbawienia wolności za publikacje w Internecie (np. w sieciach społecznościowych)³⁶. Władze starają się utrudniać organizację legalnych protestów, nie wydając zgody na ich przeprowadzenie oraz ograniczając swobodę działalności organizacji pozarządowych (wprowadzono np. regulacje dotyczące tzw. agentów zagranicznych i tzw. organizacji niepożądanych). Zmniejszają w ten sposób swobodę funkcjonowania instytucji, które mogłyby stać się potencjalnie organizatorem protestów³⁷. Władze prowadzą również działania mające zastraszyć rosyjskie elity i ewentualnych przeciwników Władimira Putina. Działania takie jak morderstwo opozycyjnego polityka Borysa Niemcowa w lutym 2015 roku, w które zaangażowani byli funkcjonariusze kontrolowanych przez prezydenta Czeczenii Ramzana Kadyrowa struktur siłowych, czy kampania dyskredytująca liderów partii pozasystemowych zmniejszają szansę na pojawienie się nowych liderów, mogących stać się wyrazicielami społecznego niezadowolenia.

³⁵ Ежемесячный мониторинг социально-экономического положения и самочувствия населения 2015 г. – май 2016 г., ред. Т. Малева, goo.gl/1A0tnj

³⁶ Антиэкстремизм в виртуальной России в 2014–2015 годы, <http://www.sova-center.ru/racism-xenophobia/publications/2016/06/d34913/>

³⁷ Do początku grudnia 2016 roku siedem zagranicznych organizacji pozarządowych zostało uznanych za niepożądane, <http://minjust.ru/ru/activity/nko/unwanted>, a 148 otrzymało status „zagranicznego agenta”, <http://unro.minjust.ru/NKOForeignAgent.aspx#>

Taktyka ta w dużej mierze okazuje się skuteczna, a **wzmocnienie aparatu represji i państwowej propagandy przyczynia się do atomizacji społeczeństwa i utrudnia jego samoorganizację**. Pogorszenie nastrojów społecznych nie wpływa na mierzone za pomocą sondaży poparcie dla władz, które jest wciąż na bardzo wysokim poziomie. Wydaje się, że wyniki te spowodowane są nie tyle aktywnym poparciem dla władzy, ile poczuciem braku alternatywy. W przypadku ewentualnego zagrożenia systemu władzy deklarowana w sondażach aprobatą dla rządzących, wykorzystywana przez Kreml do potwierdzenia legitymacji, najprawdopodobniej nie znalazłaby odzwierciedlenia w aktywnym poparciu obecnego reżimu.

IV. PROGNOZA

Rosyjska gospodarka znajduje się w kryzysie już drugi rok i niewiele wskazuje na to, że szybko powróci na ścieżkę odczuwalnego dla społeczeństwa wzrostu gospodarczego.

W społeczeństwie utrzymuje się poczucie, że problemy gospodarcze nie mają charakteru przejściowego³⁸, a zmiany sytuacji materialnej społeczeństwa, obniżenie poziomu życia i standardów konsumpcji będą miały prawdopodobnie charakter długotrwały. Nie należy także oczekiwać gwałtownych zmian na rynku pracy. Za najbardziej prawdopodobny scenariusz dla Rosji ekonomiści uznają stagnację, której najpewniej towarzyszyć będzie kontynuacja dotychczasowych procesów na rynku pracy, w szczególności wzrost udziału sektora nieformalnego. Ze względu na szereg czynników instytucjonalnych, które utrzymują bezrobocie na niskim poziomie, za mało prawdopodobny należy natomiast uznać gwałtowny wzrost bezrobocia.

Władze prawdopodobnie szukać będą dalszych oszczędności budżetowych. **Cięcia wydatków na edukację, służbę zdrowia czy transport publiczny będą prowadzić do pogorszenia standardu życia Rosjan, powodować bariery dla przyszłego rozwoju, a także wzmacniać społeczne niezadowolenie.** Niewykluczone, że w dłuższej perspektywie obecny kryzys gospodarczy może spowodować spadek dzietności i odbić się na stanie zdrowia ludności ze względu na ograniczanie wydatków na służbę zdrowia. **Jest jednak mało prawdopodobne, żeby pogorszenie położenia materialnego i poziomu życia Rosjan prowadziło do wielu dużych wybuchów niezadowolenia społecznego, które stałyby się zagrożeniem dla reżimu.** Wobec kurczących się zasobów materialnych i erozji usług publicznych ważniejsze będzie prawdopodobnie dla Rosjan pragnienie stabilności niż systemowej zmiany. Można spodziewać się jednak powstawania punktowych wybuchów frustracji społecznej w postaci protestów w związku z wprowadzaniem nowych danin i opłat, naruszaniem praw pracowniczych czy pogarszaniem się jakości usług publicznych.

Należy się spodziewać, że strategia władz będzie zbliżona do dotychczasowej. Uwaga systemu będzie skoncentrowana na niedopuszczeniu do buntu

³⁸ Badania sondażowe przeprowadzone przez PWC pokazują, że respondenci najczęściej wskazują 2019 rok jako datę zakończenia kryzysu. Zob. <http://www.pwc.ru/ru/press-releases/2016/consumer-business-report.html>

o charakterze bytowym, a w przypadku punktowych protestów o podłożu socjalnym Kreml uciekać się będzie do niewielkich ustępstw i przerzucania odpowiedzialności. W obliczu zwiększającego się zaniepokojenia elit sytuacją społeczną rosnąć będzie represyjność systemu i ograniczanie swobody działania instytucji niezależnych. Wraz ze zbliżaniem się wyborów prezydenckich zaplanowanych na 2018 rok nerwowość władz będzie zapewne wzrastać, a wraz z nią nasilać się będzie kampania dyfamacyjna wobec wrogów wewnętrznych i mobilizacja propagandowa.

Mimo że strategia władz polegająca m.in. na akcentowaniu przejściowego charakteru trudności i wskazywaniu wrogów zewnętrznych okazywała się dotąd skuteczna i sprzyjała jednoczeniu społeczeństwa, można zaobserwować pewne ograniczone symptomy jej wyczerpywania się. W szczególności grupy o wysokim statusie materialnym zaczynają gorzej oceniać kierunek, w którym zmierza kraj, i z rosnącym niepokojem przyjmują obniżenie poziomu życia³⁹. O ile Rosjanie deklarują gotowość rezygnacji z zachodnich produktów czy podróży na Zachód w imię wzmocnienia pozycji kraju na arenie międzynarodowej, o tyle deklarują niezgodę na podwyższanie podatków, zamrożenie wynagrodzeń, podwyższanie wieku emerytalnego czy cięcia zatrudnienia. Jeśli dojdzie do poważnego naruszenia poczucia godności Rosjan (np. w wyniku pogorszenia jakości usług publicznych), mogą mieć miejsce wybuchy społecznego niezadowolenia. Pomimo politycznej apatii społeczeństwo wyznacza bowiem pewne granice przyzwolenia dla obniżania poziomu życia. Ich przekroczenie nie wywoła natychmiast społecznego buntu. Gdyby jednak w elicie wybuchła walka o władzę, w efekcie której pojawi się alternatywa dla obecnego układu rządzącego, to prawdopodobnie społeczeństwo nie udzieli dotychczasowym władzom aktywnego poparcia⁴⁰.

JAN STRZELECKI

³⁹ Н. Тихонова, Стратификация..., *op. cit.*

⁴⁰ Ilustracją braku zaangażowania w poparcie dla władzy może być cytowana przez socjologa z Centrum Lewady, Aleksieja Lewinsona, wypowiedź jednego z uczestników badań fokusowych nt. Władimira Putina: „Myślę, że jego czas już minął, to znaczy, że on w tej chwili znajduje się na szczycie. W zasadzie w życiu jest tak, że człowiek dochodzi do szczytu, a potem pięknie odchodzi”.